

úzce spojena s možností přerušit a snad i pozměnit profánní řád věcí. Giesen dále nabízí užitečné rozlišení různých stupňů komplexnosti performance, od prostých symbolických událostí, přes rituály, divadelní produkce až po morální dramata, jež jsou vyhrazená zejména politice. Každý další stupeň této řady obsahuje o jeden prvek víc než předchozí: divadlo například oproti rituálu přináší novum v podobě vnějšího publika, politika je na rozdíl od divadla založena na vnitřní autenticitě aktéra.

Oproti dvěma hlavním teoretickým příspěvkům představují druhý pól knihy studie, které analyzují konkrétní historické události a ukazují na nich nikoli snad jejich inscenovanost ve smyslu pouhého zdání skutečnosti, ale spíše performativitu ve smyslu ustavování skutečnosti. V tomto ohledu je velmi instruktivním materiálem právě akt Willyho Brandta. Valentin Rauer přitom analyzoval novinové články z období 1995–1999, tedy téměř třicet let po samotné události, aby ukázal, jakými reinterpretacemi Brandtovo gesto prošlo a s čím především si ho Němci asociují dnes: nejčastěji s přiznáním německé viny a hned na druhém místě s operou *Der Kniefall*, která na motivy kancléřova gesta vznikla...

Snad vůbec nejzdařilejší aplikací performativního přístupu k analýze konkrétních kulturních událostí a procesů je příspěvek Tanyi Goodmanové. Ta sleduje roli Komise pro pravdu a usmíření, která fungovala v Jihoafrické republice a významně napomohla stvořit nový národ: nikoli už ten rozdělený apartheidem, ale „národ duhy“, jak zněla jedna z instruktivních dobových metafor. Komise se zapsala do historie především slyšením nesčetných obětí, které veřejně vyprávěly příběhy svého ponižení a útlu. Slyšení přitom byla pečlivě předpřipravená a inscenovaná tak, aby svou rétorikou i vyzněním zapadala do programu „strašné, ale nakonec triumfální tragédie“: některé příběhy byly upraveny, jiné se na veřejnost vůbec nedostaly, zasedání komise fungovala především jako očištný

rituál. Skrze víceméně divadelní prostředky, které sublimovaly mstu, se tak podařilo převést celou zemi do nové historické etapy.

Publikace *Social Performance* představuje víceméně pionýrský pokus povýšit divadelní metafory, jež se v sociologii a dalších sociálních oborech už delší dobu objevují, na úroveň pevnější teorie. Samozřejmě by nemělo jít pouze o to přejmenovávat: říkat událostem performance, politickým tribunám jeviště a programovým prohlášením scénáře. S tím souvisí, že by měla být jasněji vymezena pozice performance jako zvláštního druhu sociálního jednání. Inspiraci k tomu může snad dodat přímo umění, z jehož sféry pojem pochází – není tedy úplně od věci, že svazek obsahuje i krátkou kapitolu, která mapuje právě tuto oblast. I přes Giesenem ohlašovaný performativní obrat se zatím zdá, že sociální teorie teprve hledá, co jí důraz na performativitu skutečně může přinést.

Jan Němec

#### Luc Boltanski, Eve Chiapello: *The New Spirit of Capitalism*

London, New York, Verso 2006, 656 s.

*Nový duch kapitalismu* sociologa Luca Boltanskiho a ekonomky Eve Chiapello se bezesporu řadí mezi nejvýznamnější knihy, které byly ve francouzské sociologii v poslední době napsány (nedávno do angličtiny přeložená publikace vyšla původně jako *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris: Gallimard 1999; na francouzské vydání je odkazováno dále v textu). Nebyla to sice pouze tato práce, která přinesla zejména Lucovi Boltanskému uznání daleko přesahující hranice akademické sociologie, ve francouzské sociologii se ale *Nový duch kapitalismu* stal dílem, o kterém je třeba vědět. Přehledná struktura, jazyková přístupnost a jasná expozice argumentu tuto v originále více než (s přílohami a poznámkovým aparátem)

osmisetstránkovou studii naštěstí odlehčují natolik, že může být nejen citována, ale také čtena. Ambiciózní téma a originální teoretické i metodologické volby pak stojí za její přitažlivostí. Předložit čtenáři tak rozsáhlý text znamená pro autory i vydavatele samozřejmě závazek, a je výrazem jejich vzácné poctivosti, když si čtenář může říci, že nepřečetl ani jednu stranu navíc.

Problematiku *Nového ducha kapitalismu* je možné vyjádřit docela jednoduše: autorům eseje jde o porozumění současnému oslabení kritiky kapitalismu, a to prostřednictvím analýzy vztahu mezi touto kritikou na straně jedné a kapitalismem a ideologickými změnami, které ho v posledních třiceti letech v jeho proměnách doprovázely, na straně druhé. Nejde přitom pouze o zájem „teoretický“, Boltanski a Chiapello hned zkraje knihy přiznávají ambici přispět k oživení kritiky, která jako by se nemohla zorientovat: „... kritika je na nějaký čas odzbrojena. Starý svět, na který mířila, zmizel a nikdo neví, co nového říci.“ (s. 71) Zdá se to být přitom nelogické, kritika by se dnes měla na co zaměřit minimálně ve stejné míře, ale snad dokonce ještě více než v dobách svého vrcholu na konci 60. let minulého století. Jinými slovy, zatímco se kapitalismu daří lépe než před třiceti lety (zde se autoři vědomě a argumentovaně staví proti častým tezím o „krizi“ kapitalismu) při současně se zhoršující ekonomické a sociální situaci stále většího počtu lidí, kritika není schopna slova – jak je to možné?

L. Boltanski a E. Chiapello se tak pouštějí do analýzy „ideologických“ změn, které doprovázely přeměny kapitalismu v období mezi rokem 1968 a začátkem devadesátých let, a uvažují o takto vzniklých nových podmínkách výkonu tradiční kritiky. Ambice autorů ovšem přesahují vůli sestavit monografii jedné epochy, ta se stává podkladem k obecnější teorii (konkrétně k teorii změny). Protože je esej vystavěn na poměrně objemném pojmovém aparátu, jehož podstatnou část Boltanski přináší ze

své dřívější práce, je obecný úvod knihy věnován vedle rozvrhu problematiky také konceptuálním vymezením. Ze sociologické tradice vypůjčeným pojmem „duch kapitalismu“ pak autoři označují „ideologii, která poskytuje důvod (*justifier*) k účasti na kapitalismu“ (s. 42), přičemž dbají na to, aby byl v jejich pojetí obsažen jak individuální (weberovský), tak i kolektivní (hirschmanovský) rozměr: duch kapitalismu má k účasti na kapitalismu poskytovat nejen individuální motivaci (slib *autonomie*, slib *bezpečí*), musí také nabízet zdůvodnění odkazující k obecnému zájmu (soulad se *spravedlností*).

Proměna ducha kapitalismu v posledních třiceti letech je předmětem první části knihy, málokdo přitom neocenil důvtip zvolené metody, která tématu poskytuje zkoumatelný terén. Boltanski a Chiapello se totiž rozhodli porovnat manažerskou literaturu 60. a 90. let, v níž duch kapitalismu podle nich zvláště dobře rezonuje (tato jejich hypotéza byla ale i prudce kritizována – srov. např. kritiku Armanda Hatchuela nebo Jeana Gadreyho v *Sociologie du travail* 2001, 43 (3)). Vedoucí pracovníci (*cadres*), kterým je tento druh literatury určen, jsou podle autorů pro stabilitu kapitalismu klíčovou skupinou, jejich aktivní účast, kterou si nelze získat donucením (srov. s. 51–53), je podmínkou dobrého chodu firem a vytváření zisku. Na otázku, jak zajistit práci v podniku smysl (tedy v očích těch, kteří ji vykonávají), jsou ve srovnávaných dekádách dávány nespokojivé odpovědi. Manažerské příručky se strukturují okolo tří témat: jakých neduhů je třeba se zbavit, jak to udělat a k jakému modelu se negativně vymezit (srov. s. 103). Na konci 60. let tak bylo třeba čelit nespokojenosti příliš svazovaných vedoucích pracovníků a těžkostem ekonomického řízení obrovských firem, nabízenými řešeními pak byla decentralizace, posílení meritokracie a autonomie, které měli tito pracovníci v rámci vymezených cílů požívat. Léta 90. pak co do organizace firem směřují k modelu *sítí* (*réseaux*).

Problémy, které je třeba odstranit, se jmenují byrokracie, plánování, hierarchie, rostoucí důraz na konkurenceschopnost a technologické změny. Řešením problémů se zdá být zmenšení firem a jejich síťová organizace, která se vyznačuje propojením s velkým množstvím vnějších aktérů (typicky *outsourcing*). Hlavními imperativy jsou flexibilita, inovace, kompetence. Vedoucí pracovník je nahrazen vysoce kompetentním a charizmatickým *manažerem*, který dokáže své pracoviště strhnout. Hierarchické vztahy a stabilita jsou odmítnuty jako přežitky minulosti. V takto osvobozené atmosféře reálně vznikající obtíž kontroly nachází řešení v převedení kontroly v sebekontrolu nebo v přenesení břemena kontroly z managementu na klienta: „Tato přeměna kontroly v sebekontrolu a externalizace nákladů na kontrolu jsou ty nejvýraznější rysy vývoje managementu posledních třiceti let.“ (s. 126) Nabytá svoboda a rozšířený prostor pro sebeuplatnění má ale i svoji odvrácenou stranu, kterou jsou v první řadě ztráta bezpečí, nejistota v zaměstnání (kariérní trajektorie se nyní odvíjí od *projektu k projektu*), spolu se ztrátou jasných kritérií formy spravedlnosti, o kterou se nový model opírá (Za co má být pracovník odměněn? Co je „zásluha“? Jaká je strukturující hodnota? Co je „být velkým“ a „být malým“?).

Jednou z nejsilnějších stránek knihy je právě snaha o uchopení problému spravedlnosti sociologickými prostředky. S novým duchem kapitalismu se podle autorů rozvíjí nový aparát ospravedlnění, jenž je principem posuzování a hierarchizace jednotlivců v sociálním prostoru. Obecně řečeno, pokud má duch kapitalismu plnit svoji funkci, nemůže se obejít bez odvolávání se k obecně závazným konvencím a k tomu, co platí za spravedlivé (duch kapitalismu tedy ospravedlňuje, ale v téže chvíli také omezuje, protože je zdrojem rozlišení mezi přípustným a nepřípustným). Pojem „*cité*“ označuje normativní bázi, na základě které lze taková ospravedlnění vytvářet: „Společenská uspořádání v té míře, v jaké pod-

léhají imperativům ospravedlnění, mají tendenci osvojovat si odkaz k nějakému typu velmi obecných konvencí, které jsou orientovány k obecnému dobru, činí si nárok na universální platnost a jejichž model se skrývá pod pojmem *cité*...“ (s. 61) V rámci nového ducha kapitalismu pak Boltanski a Chiapello identifikují vznik nového druhu *cité* (*cité par projets*), které odpovídá zmíněné síťové povaze světa práce, jehož hlavní jednotkou je *projekt*. Logika sítí se však rozšiřuje i za hranice práce, přesněji řečeno dělení mezi pracovním a osobním životem se s rostoucím důrazem na využitelnost kontaktů mlží. Život je tak chápán jako *sled* projektů (srov. s. 166). Přechody od projektu k projektu jsou pak „zkouškami“ (*épreuves*), které rozřazují úspěšné a neúspěšné, a zajišťují tak legitimní obsazování pozic v sociálním prostoru. Právě identifikace nově vznikajícího *cité* (je třeba zdůraznit slova „nově vznikajícího“, nejde nutně o *cité* dominantní) vede autory k odmítnutí toho, že by nejnovější posuny kapitalismu bylo jednoduše možné označit za prohlubování obchodnické logiky či za nástup neoliberalismu, naopak se domnívají, že došlo ke skutečné proměně v jeho povaze (srov. např. s. 205, 238). Jak ale mohlo dojít k podobným změnám doprovázeným tolika negativními aspekty (ztráta jistot, sociální vyloučení, nezaměstnanost, tlak na zvyšování výkonu...), aniž by se setkaly s jakoukoli silnější opozicí? Chápeme-li kritiku jako hlavní motor vývoje ducha kapitalismu a v konečném důsledku, *za určitých podmínek*, také kapitalismu samotného (a takový je explicitní předpoklad, srov. s. 69, 585–586, o kterém kritici mluví jako o *dialektickém spiritualismu*), jak je možné, že došlo k tak na první pohled neuspokojivému smíření a kde hledat nový, dynamizující impuls?

Touto otázkou se dostáváme k srdci knihy, totiž k její druhé části, ve které se autoři věnují *transformaci kapitalismu a odzbrojení kritiky* (s. 239–419). Boltanski a Chiapello v ní ukazují, jak kritika kapitalismu

60. a 70. let přispěla k jeho proměnám a jak došlo k tomu, že se mohla na začátku 80. let základna této kritiky tak nebývale rychle vytratit.

Jestliže byly zdroje pohoršení v posledních dvou stoletích zhruba stabilní (ztráta autenticity, rozčarování, útlak, bída, oportunismus, egoismus; srov. s. 82), důrazy v kritice kapitalismu jsou proměnlivé. *Sociální kritika (critique sociale)* míří na egoismus v buržoazní společnosti, ve které sousedí bohatství s bídou, a v zásadě se artikuluje kolem pojmu vykořisťování (srov. s. 83–84). Úběžníkem *umělecké kritiky (critique artiste)* je zase pojem autenticity, kapitalismus obviňuje ze ztráty smyslu, je to kritika romantická a estetizující. V pozadí exploze konce 60. let bylo zkřížení těchto dvou typů kritiky. Boltanski a Chiapello ukazují, jak se kapitalismus dokázal s těmito kritikami postupně vyrovnat (nejprve se sociální kritikou vcelku standardní cestou, totiž posílením tripartity, zlepšením platových podmínek...), a to především drobnými *posuny (déplacements)*, kterých nakonec dokázal využít ve svůj vlastní prospěch. Věrohodný popis ohromné schopnosti kapitalismu obrátit ve svůj prospěch síly, které se primárně obrací proti němu, je nespornou kvalitou *Nového ducha kapitalismu*: „Náš popis role kritiky v zušlechťování, ale také v posunech a transformacích kapitalismu, které jdou ne vždy směrem sociálního pokroku, nás vede k zdůraznění nedostatků kritiky coby aktivity stejně jako neuvěřitelné tvárnosti kapitalistického procesu, jenž je schopen proniknout do společností těch nejrozličnějších aspirací a napříč časem (...) a který si dokáže osvojit ideje svých dřívějších nepřátel.“ (s. 288)

Důsledky strávení zmíněných kritik kapitalismem v oblasti práce jsou předmětem dvou samostatných kapitol. Nově položený důraz na flexibilitu, nárůst nejistoty zaměstnání, roztržení zaměstnanců na stabilní a nestabilní, zmnožení bariér selekce, vyloučení (nebo pro svět sítí vhodnější termín Roberta Castela *vyvázání – désaffilia-*

*tion*), zintenzivnění práce, snížená ochrana pracovníků a sociální regres umožněný obcházením pracovního práva, to jsou hlavní body kapitoly o *dekonstrukci světa práce* (s. 291–343). Kritika přitom ztrácí půdu pod nohama, a to nejen proto, že její tradiční nositelé potřebují čas k pochopení probíhajících změn, ze kterých se mohou vlastně i radovat – nejsou snad odpovědí na požadavek větší autonomie a sebeřízení? – ale také proto, že se rozpadají její opory, věcné (odborné, sdílení pracovní situace jako podmínky kolektivní akce, právní ochrana) i heuristické (zpochybnění modelu sociálních tříd jako vhodné reprezentace společnosti či jiných kategorizací ve prospěch chápání společnosti jako rozdrobené) (srov. kap. *O oslabení ochrany světa práce*, s. 344–420). Mnohost drobných posunů má také za následek zamlžení až ztrátu kritérií spravedlivého, přestává být jasné, jaké prostředky jsou v konkurenčním boji o lepší pozice přípustné a o jaké hodnoty se distribuce sociálních pozic opírá (lokalizace „zkoušek“ ještě neznamena jejich transparentnost): „Svět, ve kterém nejsou pravidla pro nikoho jistá, je světem, který dovoluje silným disponujícím různorodými a nespecifikovanými silami využívat slabých, jejichž slabost je vůbec těžké definovat.“ (s. 409) Nové *cité*, jak o něm bylo hovořeno, je tedy teprve ve stadiu zrodu a jeho dotvoření je lepší považovat za optimistický scénář dalšího vývoje (neboť, jak je třeba připomenout, *cité* je základem nejen pro ospravedlnění, ale také omezujícím principem).

V třetí části knihy se autoři ptají, jaké jsou vyhlídky na obnovení kritiky, která by dokázala rozhýbat současnou, v mnohém anomickou situaci. Koncept sítě nám sice umožňuje uchopit nový svět, jak ale přejít od pohoršení, která nám připravuje, ke kritice? Boltanski a Chiapello se domnívají, že takový přechod umožní nová teorie *vykořisťování*, nebo přesněji rozpoznání jeho nové, světu sítí vlastní podoby. Je tak třeba odhalit, co přinášejí ti neúspěšní úspěš-

ným, aniž by za to byli patřičně odměněni. Tento specifický a nezbytný přínos „malých“ pak podle autorů není nic jiného než právě to, co z malých činí malé, totiž jejich ukotvenost: „Tím, že zůstávají na místě, zaručují na něm (malí – pozn. J. M.) velkým přítomnost, neboť velcí nemohou být zároveň všude, a udržují tak pro ně vazby, které si tito dříve utkali.“ (s. 447) Takto chápáné vykořisťování (je ale *vykořisťování* tím správným termínem? snad by zde bylo možné mluvit spíše o *vydírání* hrozbou pohybu, přesunu...) je pak podle Boltanskiho a Chiapello možné najít na různých úrovních, od zaměstnance vykořisťovaného zaměstnavatelem, přes vykořisťování podniků konzumenty, subdodavatelů velkými objednateli až po vykořisťování celých států finančními trhy – každý z těchto vztahů je jedním z výrazů vztahu mobilního k ukotvenému (srov. s. 451–461).

Podle Boltanskiho a Chiapello můžeme již nyní pozorovat náznaky toho, že k určitému ustálení právě v podobě výstavby nového *cité* opravdu dochází. Uvádějí v této souvislosti především tři skupiny opatření: ta, která mají umožnit lepší viditelnost osobního přínosu v rámci projektu, obecněji pak pokusy o vytvoření nových spravedlivých principů odměňování v rámci sítě a konečně opatření směřující k vyrovnání příležitostí a sil zúčastněných tak, aby

měli všichni rovný přístup k mobilitě (srov. s. 474–498). O něco pesimističtější se ale jeví výhled na obnovení umělecké kritiky, ta se zdá být paralyzována svým úspěchem (kapitalismus dokázal požadavek autenticity zpracovat a dokonce prodat) stejně jako svým ztroskotáním (požadavek autenticity byl teoreticky dekonstruován) (srov. s. 529–568). Svět sítí, který je světem věčného pohybu a změny, ve kterém se stírá hranice mezi soukromým a pracovním, intimním a zpeněžitelným, je navíc s požadavkem autenticity nutně v napětí, jehož uvolnění je zatím v nedohlednu (srov. s. 568). Právě tato roztahovačnost kapitalistické logiky je pro něj potenciálním nebezpečím. Zda bude kapitalismus přiveden k sebeomezení, tak zůstává otázkou, Boltanski a Chiapello ale neprorokují jeho zánik, protože kapitalismus dosud projevoval ohromnou schopnost přizpůsobit se. My teď díky nim mnohem lépe rozumíme tomu, jak k těmto adaptacím dochází, aniž by bylo třeba představovat si za nimi nějaký komplot. I v tom se skrývá naděje, která je de facto politickým programem: „Pokud mohl kapitalismus za posledních třicet let doznat takových změn v důsledku malých posunů, není snad možné uplatnit stejnou politiku k novému převratu ve světě práce...?“ (s. 636)

Jan Maršálek